

Wojciech Łukaszewski
Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. Adama Chętnika
<https://orcid.org/0000-0002-4773-607X>

Oblicze społeczne wsi polskiej w latach 1945-1956 na przykładzie północnego Mazowsza

Pierwsza dekada rządów komunistycznych w Polsce wpłynęła w znacznym stopniu na przemiany polskiej wsi. Po zakończonych działaniach wojennych, które wyłoniły nowy układ geopolityczny w Europie i na świecie, państwa znajdujące się w orbicie wpływów Związku Sowieckiego czekały zmiany ustrojowe. Północne Mazowsze było regionem znacząco dotkniętym skutkami działań wojennych. Straty osobowe połączone ze zniszczeniami materialnymi, poważnie wpłynęły na pauperyzację ludności.

Sytuację chłopów na północnym Mazowszu, w okresie pierwszych lat po wojnie, w znacznej mierze zdeterminowała reforma rolna oraz kolektywizacja. Przeobrażenia ustrojowe wdrażane przez przedstawicieli władzy doprowadziły do zmian w strukturze agrarnej mazowieckiej wsi. Poprzez zainicjowaną reformę rolną zniszczono ziemiaństwo, jako warstwę społeczną.

OBRAZ ZNISZCZEŃ REGIONU

Obszar północnego Mazowsza znalazł się w strefie działań wojennych prowadzonych w ramach ofensywy zimowej w styczniu 1945 r. Dodatkowo na wymienionym terenie, w pasie Wisła-Bug-Narew w lipcu 1944 r. zostały zatrzymane ruchy wojsk. Tak ukształtowana linia czołowa została zahamowana na okres ponad pięciu miesięcy. Po rozpoczęciu natarcia, główne manewry taktyczne prowadzone na terytorium powiatów północnego Mazowsza, skutkowały dużą skalą zniszczeń. Kierunki natarcia prowadzone przez Armię Czerwoną napotykały na silną obronę niemiecką, która zabezpieczała się przed oskrzydleniem Prus Wschodnich. Z racji rolniczego charakteru regionu, spore zniszczenia objęły tereny wiejskie. Rozmiar zniszczeń przedstawia tabela 1. Jasno z niej wynika, że największy odsetek zniszczonych zagród znajdował się w powiatach grójeckim i makowskim. W przygotowanym *Memoriale w sprawie pomocy zniszczonym północnym powiatom województwa warszawskiego*, stwierdzo-

■ Wojciech Łukaszewski

no że powiaty: makowski, pułtuski, przasnyski i ostrołęcki to „powiaty pustynie”¹. Największy odsetek zniszczeń na północnym Mazowszu stał się udziałem powiatu makowskiego (71,6%, 6 520 zniszczonych zagród), w dalszej kolejności pułtuskiego (45,2%, 5 070 zniszczonych zagród), radzymińskiego (33,9%, 3 958 zniszczonych zagród), ostrołęckiego (24,6%, 3 962 zniszczonych zagród) i przasnyskiego (19,8%, 1 633 zniszczonych zagród)².

Od 20 do 23 listopada 1945 r. przedstawiciele Komitetu Pomocy Powiatom Zniszczonym wizytowali północnomazowieckie powiaty (przasnyski, pułtuski, ostrołęcki i makowski). Na podstawie dokonanej lustracji wysłannicy Wojewódzkiej Rady Narodowej w Warszawie zanotowali:

„Podczas objazdu komisja stwierdziła tak wielkie zniszczenia, nędzę ludności, że o ogromie jej może mieć pojęcie ten, który na własne oczy to widział. Osiedla prawie nie istnieją. Ludzie mieszkają w bunkrach i ziemiankach, inwentarza gospodarskiego nie ma, pola w większości nie obsiane, często są jeszcze zaminowane, a brak koni i sprzężaju też w dużej mierze wstrzymuje uprawę roli. Dzieci niedożywiane, blade i anemiczne uczą się w szopie, a nauczyciel mieszka wespół z innymi w ziemiance. Poza innymi plagami, będącymi wynikiem wojny, jak epidemie, wszawica itp., dają się we znaki ludności ogromna plaga szczurów, które roją się po prostu w bunkrach i ziemiankach i rzucają się na ludzi”³.

TABELA 1. STAN INWENTARZA ŻYWEGO W WYBRANYCH POWIATACH WOJ. WARSZAWSKIEGO – SKALA PORÓWNAWCZA LAT 1939 I 1945

l.p.	powiat	konie		krowy		trzoda chlewna		owce	
		1939	1945	1939	1945	1939	1945	1939	1945
1	Maków Mazowiecki	12 561	3639	28 965	4144	24 613	372	1640	337
2	Ostrołęka	20 734	9389	54 753	13 512	36 317	1860	9929	1644
3	Ostrów Mazowiecka	14 586	5041	36 346	8867	37224	6618	7095	4123
4	Przasnysz	13 040	6778	34 020	9914	20 766	2264	1884	2357
5	Pułtusk	16 339	8103	42 943	10 726	28 230	3222	2234	1301
razem		77 260	32 950	197 027	47163	147 150	14 336	22 782	9762

Źródło: AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie, Memoriał w sprawie pomocy zniszczonym północnym powiatom woj. warszawskiego, sygn. 168, k. 14.

- 1 Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie, Memoriał w sprawie pomocy zniszczonym północnym powiatom województwa warszawskiego, 1947, sygn. 168, k. 3.
- 2 Tamże, k. 8.
- 3 Cyt. za: K. Dobrosielski, *Początki władzy ludowej i walka o jej utrwalenie w województwie warszawskim w latach 1944-1947*, Warszawa 1980, s. 204.

Oblicze społeczne wsi polskiej w latach 1945-1956 na przykładzie północnego Mazowsza ■

Zniszczenia materialne wraz ze stratami osobowymi oraz szkodami w inwentarzu gospodarskim, spowodowały niezwykle trudną sytuację miejscowej ludności. W tabeli 1. zamieszczono zestawienie niedoborów podstawowego inwentarza żywego w wybranych powiatach województwa warszawskiego. Przedstawione dane ilustrują ogromną skalę ubytków, które stały się udziałem mazowieckich chłopów.

Mieszkańcy północnomazowieckich wsi w celu wyrównania dysproporcji w rozwoju gospodarstw rolnych korzystali z pomocy międzynarodowej organizacji powołanej do pomocy europejskim krajom zniszczonym podczas wojny – UNRRA. Na podstawie instrukcji Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej z dnia 27 sierpnia 1945 r. oraz dodatku do wymienionej instrukcji, Warszawska Wojewódzka Rada Narodowa z siedzibą w Pruszkowie powołała miejskie i powiatowe komisje ds. przyjęcia i dystrybucji darów UNRRA w celach socjalnych⁴.

REFORMA ROLNA

Zadaniem transformacji ustrojowej wprowadzanej przez Polską Partię Robotniczą było między innymi, przeobrażenie systemu rolnego. Już na początku rządów komunistycznych w Polsce, planowano doprowadzić do zasadniczych przekształceń własnościowych poprzez reformę rolną wprowadzoną dekretem Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 6 września 1944 r⁵. Jej skutkiem była zmiana struktury agrarnej w Polsce.

Na jego mocy między innymi, miano upełnorolnić gospodarstwa, które liczyły poniżej 5 ha użytków rolnych; utworzyć samodzielne gospodarstwa rolne dla bezrolnych, robotników i pracowników rolnych (dawnych pracowników folwarcznych) oraz drobnych dzierżawców⁶. Według dekretu „upełnorolnieniu” miały również podlegać gospodarstwa małorolnych i średniorolnych. Na cele reformy rolnej przejęciu ulegała ziemia rolna będąca: własnością Skarbu Państwa; gospodarstwa niemieckie oraz będące własnością obywateli polskich narodowości niemieckiej; własnością osób skazanych za zdradę stanu, za kolaborację z okupantami, za inne przestępstwa przewidziane w dekrete Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 12 września 1944 r.; konfiskatą z jakichkolwiek innych przyczyn prawnych; własnością albo współwłasnością osób fizycznych lub prawnych, przekraczająca 100 ha na powierzchni ogólnej, bądź 50 ha użytków rolnych,

4 W. Łukaszewski, *Pomoc UNRRA dla Polski na przykładzie powiatu przasnyskiego 1945-1947*, [w:] *Państwo - Demokracja - Chłopi. Studia z historii społeczno-politycznej Polski (XVII-XX w.). Tom studiów dedykowany profesorowi Romualdowi Wacławowi Turkowskiemu z okazji 65-lecia urodzin i 40-lecia pracy dydaktyczno-naukowej*, red. S. J. Pastuszka, J. Szejnabis-Zdyb, Warszawa-Kielce-Pułtusk 2016, s. 658.

5 Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o *przeprowadzeniu reformy rolnej*, Dz. U. RP z 1944 r. nr 4 poz. 17.

6 Tamże.

■ Wojciech Łukaszewski

a na terenie województw poznańskiego, śląskiego i pomorskiego, jeśli ich rozmiar w sumie przekracza 100 ha powierzchni ogólnej, niezależnie od użytków rolnych tej powierzchni⁷. Natomiast jeśli chodzi o ziemię należącą do Kościoła katolickiego lub innych gmin wyznaniowych, to dekret zostawiał to w kompetencji sejm⁸. Należy zauważyć, że dekret nie przewidywał żadnych odszkodowań.

W okresie od 6 września 1944 r. do 1 stycznia 1949 r. w województwie warszawskim na cele reformy rolnej przejęto 1753 obiekty o powierzchni 441,4 tys. ha. Z tej liczby wyłączono lasy, wody o powierzchni 114,6 tys. ha. Obszar 13,5 tys. ha przekazano na cele oświatowe, jako ziemie dla Państwowych Gospodarstw Rolnych oraz innej użyteczności publicznej⁹. Wśród chłopów rozparcelowano 203,9 tys. ha. W wyniku reformy utworzono 60 078 nowych gospodarstw (działek) oraz wydano ponad 58 tys. aktów nadawczych. Województwo warszawskie pod względem rozparcelowanej ziemi zajmowało w kraju drugie miejsce, tuż za województwem poznańskim¹⁰. Poprzez reformę rolną komuniści planowali zmienić znacząco strukturę agrarną oraz społeczny obraz polskiej wsi. Analizując dane społecznej struktury nadzielonych gospodarstw w latach 1944-1945 dla województwa warszawskiego, na czoło wyraźnie wysuwa się grupa bezrolnych. W stosunku do wszystkich korzystających z parcelacji, stanowili oni aż 53,8%, podczas gdy małorolni 39,6%, a średniorolni 6,6%¹¹.

Wiosną 1945 r., największy zapas ziemi rozparcelowany był w powiatach płockim, płońskim, ciechanowskim i mławskim. W wymienionych powiatach z reformy skorzystała również największa liczba mieszkańców¹². W powiecie płońskim do rozparcelowania przeznaczono 245 majątków, płockim – 218, mławskim – 135, ciechanowskim – 125¹³.

Skutkiem przeprowadzonej reformy był wzrost liczby małych gospodarstw, których areał ziemi średniej jakości przeważnie nie przekraczał 5 ha. W przypadku gospodarstw ogrodniczo-warzywnych ponad 2 ha. Z kolei dla osadników rybackich, a także pracowników zatrudnionych w gospodarstwach leśnych i rybnych 3 ha, dla rzemieśl-

7 Tamże.

8 Tamże.

9 *Rocznik statystyczny 1949*, Warszawa 1950, s. 54.

10 *PPR na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu 1942-1948; materiały z Sesji Historycznych poświęconych XX rocznicy powstania PPR*, red. B. Dymek, Płock-Ursus-Mińsk Mazowiecki 1963, s. 90.

11 H. Słabek, *Dzieje polskiej reformy rolnej 1944-48*, Warszawa 1972, s. 106. Za gospodarstwa małorolne uważano te, mające od 2 do 5 ha ziemi, średniorolne od 5 do 10 ha. Natomiast za karłowate uważano gospodarstwa mające poniżej 2 ha areału; Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 1 marca 1945 r. w sprawie wykonania dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej, Dz.U. z 1945 r. nr 10 poz. 51.

12 J. Taraszewski, *Reforma rolna na Południowym Mazowszu w latach 1944-1947*, Góra Kalwaria 2010, s. 123.

13 I. Żabińska, *Dwór ziemiański w województwie warszawskim w I połowie XX stulecia*, [w:] *Ziemianie Mazowsza. Spuścizna duchowa i materialna mazowieckich ziemian XVIII-XX wieku*, red. B. Umińska, Ciechanów 2011, s. 352.

Oblicze społeczne wsi polskiej w latach 1945-1956 na przykładzie północnego Mazowsza ■

ników wiejskich – 2 ha. Natomiast dla działek pracowniczych nie mógł być większy niż 1 ha¹⁴. Z przedstawionych wyżej wartości wyraźnie widać, że reforma miała charakter polityczny, propagandowy. Niewielkie gospodarstwa powstałe w wyniku przebudowy strukturalnej polskiej wsi, nie były efektywne i ich racjonalność ekonomiczna była znikoma. Ponadto rządzący dosyć oszczędnie rozdysponowywali zapasem ziemi, gdyż w perspektywie planowali wdrożenie procesu kolektywizacji rolnictwa¹⁵.

Dokonując bilansu transformacji agrarnej, w latach 60. szacowano, że w Polsce 30 % ziemi chłopskiej pochodzi właśnie z reformy rolnej. Do końca 1949 r. nadano 6 070 100 ha dla 1 068 400 rodzin. Z tego w trybie reformy rolnej: 2 384 400 ha dla 601 500 rodzin, a w trybie osadnictwa 3 685 700 ha dla 466 900 rodzin¹⁶.

POSTAWA SPOŁECZEŃSTWA WOBEC NOWEJ WŁADZY

Obraz pierwszych miesięcy po wyparciu Niemców z terenu północnego Mazowsza był niezwykle trudny. Tragizmu pozostawionych działaniami wojennymi zniszczeń dopełnił terror funkcjonariuszy urzędów bezpieczeństwa publicznego oraz kradzieże i zniszczenia dokonane przez żołnierzy sowieckich.

W jednym ze sprawozdań Aleksandry Nojszewskiej – przedstawicielki Urzędu Informacji i Propagandy Województwa Warszawskiego z terenu powiatu ostrowskiego, opisane są nastroje miejscowej ludności. Mnożyły się skargi na funkcjonariuszy Milicji Obywatelskiej.

Ubogi mieszkaniec wsi Jasienica w powiecie ostrowskim, który zakupił 25 kg zboża przeznaczonego na mąkę, został okradziony przez funkcjonariusza MO, który ukradł mu 25 kg zboża. Kolejnemu mieszkańcowi funkcjonariusz milicji ukradł rower¹⁷. W miejscowości Stara Ruskołęka w gminie Andrzejewo w powiecie ostrowskim mieszkańcy podczas jednej z pogadank wprost zakomunikowali, że panicznie boją się wojska: „Wojsko urządza na nas łapanki. Aresztują naszych mężów i synów, biją ich tak, że po tym muszą kilka tygodni leczyć się. Obojętne jaki dla nas rząd będzie rosyjski, niemiecki, polski, byle tylko mielibyśmy lepiej. Za Niemców my tyle nie cierpieliśmy co teraz. W dniu 8 września milicja i sowieci zabrali z naszej wsi zegarek (budzik), zegarek kieszonkowy, a w innym domu przyszli nakazać furmankę i zrabowali zł 1000 – gotówki, znajdujące się w szufladzie od stołu. Jeszcze w innym domu zegarek, skrzypce i buty męskie”¹⁸.

14 L. Skarżyński, *Dekret PKWN o reformie rolnej 1944 r. na przykładzie północnego Mazowsza – ziemia pułtуска*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2016, t. XV, z. 1, s. 134–135.

15 Tamże.

16 R. Jastrzębski, *Reforma rolna po drugiej wojnie światowej. Ustawodawstwo państwa polskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 2018, t. LXX, z. 1, s. 133.

17 AAN, Ministerstwo Informacji i Propagandy w Warszawie, Sytuacja polityczna w terenie: wyciągi ze sprawozdań i raportów Wojewódzkich Urzędów Informacji i Propagandy Województwa Warszawskiego, sygn. 934, k. 11.

18 Tamże, s. 12.

■ Wojciech Łukaszewski

O zachowaniu sowieckich żołnierzy meldowała również poakowska podziemna organizacja zbrojna „Samoobrona Społeczna”: „W Ciechanowie stacjonują zarówno oddziały wojskowe sowieckie jak i polskie. W Sokołówku stacjonują większe jednostki lotnicze wraz z maszynami. Wojska te zarekwirowały w okolicznych lasach większe ilości drzewa i mają je przetransportować do Ciechanowa. Do wyrębu drzewa skierowana jest ludność z okolicznych wiosek. Praca częściowo szarwarkowa. Stosunek ludności do wojska sowieckiego nieprzychylny, a nawet wrogi. Winę ponoszą całkowicie Sowietci, którzy postępowaniem swym na ten stosunek zarobili. W miesiącu sierpniu b.r. zaszedł na przedmieściu Ciechanowa następujący wypadek. Pewnej nocy kilku Sowietów napadło na dom jednego z gospodarzy, którego zwięzali i zamknęli w budynku gospodarczym, a sami zrabowali ubranie, bieliznę itp. z mieszkania a pozostałe kobiety zgwałcili. Na drugi dzień uwolniony przez sąsiadów gospodarz poszedł zameldować o powyższym do komendy wojskowej sow. Skarga pozostała bez rezultatu, gdyż kazali mu wskazać winowajców. Na drugą noc wspomniani sowieci ponownie przybyli do poszkodowanego gospodarza, zabili jego, a dom spalili. Po tej akcji winowajcy również nie zostali poszukiwani przez dowództwo sowieckie”¹⁹. Podobnych przypadków postępowania czerwoarmistów było więcej. Sukcesywnie były zgłaszane do starostw powiatowych, czy posterunków Milicji Obywatelskiej, jednak ich wpływ na ograniczenie negatywnych zachowań był znikomy.

KOLEKTYWIZACJA ROLNICTWA

„Nie ma innej drogi do socjalizmu jak tylko droga wskazana przez Związek Radziecki, poprzez rewolucję socjalistyczną, walkę z interwencją, przebudowę ustroju rolnego ZSRR (...) Droga ta wskazuje nam, że budować socjalizm mamy nie tylko poprzez nacjonalizację przemysłu, ale i przez przebudowę ustroju rolnego na wsi”²⁰. Tak na temat konieczności wprowadzanych zmian w kraju wypowiedział się I sekretarz Warszawskiego Komitetu Wojewódzkiego PZPR Stefan Matuszewski podczas Plenum 16 marca 1949 r.

Kolektywizacja rolnictwa, ze względu na polskie tradycje ziemiańskie, agrarne, nie miała szans realizacji. Sceptycznie w odniesieniu do procesu zespołowego rolnictwa w Polsce wypowiedział się również Stalin: „Trzeba wypowiedzieć się jasno przeciw kolektywizacji, należy wykluczyć kolektywizację. U nas kolektywizacja stała się możliwa i aktualna dopiero po dwunastu latach władzy radzieckiej. Kolektywizacja gospodarstw chłopskich u was to jest zupełna fantazja”²¹. Jednak już w 1948 r.

19 AIPN BU, b.s. Meldunek sytuacyjny (powiaty: Maków Maz., Przasnysz, Ciechanów, Płońsk i Pułtusk), okres sprawozdawczy miesiąc wrzesień 1945 r. oraz niektóre wiadomości wcześniejsze, k. 37.

20 Archiwum Państwowe w Warszawie-Ekspozytura w Milanówku (dalej: APW, Ekspozytura w Milanówku), Warszawski Komitet Wojewódzki PZPR, Plenarne posiedzenia WKW PZPR, Protokoły plenarnych posiedzeń WKW, 1948-1949, sygn. 27, k. 39.

21 W. Gomułka, *Pamiętniki*, t. 2, Warszawa 1994, s. 476-477.

w okresie rozpoczętej stalinizacji kraju, ta kwestia była omawiana na Plenum KC PPR, odbywającym się w dniach 6-7 lipca 1948 r.²²

Idea kolektywizacji miała polegać na stopniowej likwidacji prywatnych gospodarstw rolnych poprzez połączenie ich w spółdzielnie produkcyjne. Zamiar uspołecznienia polskiego rolnictwa był wzorowany na sowieckich doświadczeniach. Jego realizacja zakończyła się zniszczeniem indywidualnego rolnictwa. W Polsce istniały trzy rodzaje spółdzielni. Pierwszymi były Rolnicze Zespoły Spółdzielcze (RZS), do których chłopcy wnosili własną ziemię, budynki gospodarskie i żywy inwentarz. Drugi rodzaj stanowiły Zrzeszenia Uprawy Ziemi (ZUZ), gdzie chłopcy wspólnie użytkowali ziemię, zatrzymując jednocześnie pozostałą część gospodarstwa na własność. Trzecim typem spółdzielni były Rolnicze Spółdzielnie Wytwórcze (RSW), w których łączone były grunty wszystkich członków spółdzielni, z zachowaniem prawa własności wkładu każdego udziałowca. Ten typ spółdzielni nazywany był również typem „bułgarskim”²³. Podział dochodów w spółdzielni odbywał się według włożonej jakości gruntu. Ponadto członkowie korzystali z oferowanych im ulg podatkowych. W RSW po odliczeniu na zasiew, paszę, rezerwy i podatki dochód dzielony był od 20 do 25% według włożonej ziemi, od 10 do 15% według wkładu inwentarza i od 60 do 70% według wkładu pracy²⁴.

Na początku lipca 1948 r. Plenum KC PPR podjęło decyzję o kolektywizacji. Motywowano ją wprowadzeniem najnowszych zdobyczy techniki i nauki w produkcji rolnej. Państwo miało dostarczać spółdzielniom produkcyjnym niezbędne maszyny, narzędzia oraz nawozy²⁵. Jednostką nadrzędną dla tworzących się spółdzielni produkcyjnych od 1949 r. była Centrala Rolniczych Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”, która pomagała tworzyć nowe spółdzielnie oraz nimi kierowała. Od 1951 r. funkcje nadzorcze przejęły rady narodowe. W 1953 r. utworzona została Rada Spółdzielczości Produkcyjnej ustalająca akty legislacyjne dla ruchu spółdzielczego. Oczywiście w krzewienie spółdzielczości włączyły się także komitety PZPR wszystkich szczebli²⁶.

Zakładanie spółdzielni dosyć często poprzedzane było wizytowaniem kołchozów w Związku Sowieckim. Jak można się domyślać, w tym celu pokazywano „wzorcowe” spółdzielnie, tak aby odwiedzający aktywiści nabrali przekonania do tej formy gospodarowania. Jednak dosyć często lokalni działacze skarżyli się na brak doświadczenia w organizowaniu spółdzielczości. Tak było w powiecie mławskim, w którym pierwsza spółdzielnia powstała w listopadzie 1949 r. we wsi Rumoka. Na ogólną

22 L. Próchniak, *Kolektywizacja rolnictwa w regionie łódzkim*, Łódź 2003, s. 14.

23 APW, Ekspozytura w Milanówku, Warszawski Komitet Wojewódzki PZPR, Plenarne posiedzenia WKW PZPR, Protokoły plenarnych posiedzeń WKW, 1948-1949, sygn. 27, k. 39-40.

24 Tamże.

25 T. Rochatka, B. Rochatka, *Kolektywizacja w Polsce w latach 1948-1956*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2002, nr 1, s. 34.

26 Tamże.

■ Wojciech Łukaszewski

liczbę 71 gospodarstw rolnych, do spółdzielni wstąpiło 37. Jak wspominał ówczesny I sekretarz Komitetu Powiatowego PZPR w Mławie, Szatkowski, powodem braku wiedzy na temat zakładania spółdzielni był fakt, że nikt z powiatu mławskiego nie był w Związku Sowieckim, aby obserwować działające tam kołchozy²⁷.

O pierwszych problemach związanych z wdrażaniem kolektywizacji alarmowano na Plenum Warszawskiego Komitetu Wojewódzkiego PZPR, które odbyło się 10 lutego 1950 r. Jak podawano, w tymże roku w województwie warszawskim były zorganizowane 33 spółdzielnie produkcyjne, w tym I typu – 1, II typu – 10 oraz III typu – 22. Skupiały one 510 gospodarstw na ogólną liczbę 22 210 gospodarstw znajdujących się w tych wsiach, gdzie założono spółdzielnie. Posiadały 4 100 ha ziemi wniesionej przez spółdzielców i dodanej przez państwo na ogólną liczbę 16 tys. ha. Jeżeli chodzi o aktywność poszczególnych powiatów w tym zakresie, na czoło wysunął się powiat gostyniński z liczbą ośmiu spółdzielni, następnie powiat płocki z sześcioma spółdzielniami oraz sochaczewski, grodziski i pułtuski po trzy spółdzielnie²⁸. Jak podkreślono jednym z podstawowych mankamentów wprowadzanej spółdzielczości był niewielki odsetek gospodarstw włączających się w ten proces – we wsiach gdzie zakładano spółdzielnie, wynosił zaledwie 25%. Ponadto niewiele część kobiet zgłaszała swój akces do kooperacji, w spółdzielniach – 14,7%, a w zarządach 9,4%. Nie wprowadzono dniówek obrachunkowych, nie dokonano wkładów inwentarza w wielu spółdzielniach, spółdzielcy również nie wnosili wkładów pieniężnych do nowo zakładanych spółdzielni. Członkowie partii ubolewali również nad brakiem należytego zabezpieczenia działalności kulturalnej w spółdzielniach i wymieniali niedostateczną ilość światła.

W 1955 r. w spółdzielniach produkcyjnych plony 4 zbóż (pszenica, żyto, jęczmień i owies) wynosiły w województwie: 17,5 q/ha, ziemniaków 107 q/ha, a buraków cukrowych 198 q/ha²⁹. O słabych wynikach spółdzielni produkcyjnych świadczą plony Państwowych Gospodarstw Rolnych w analogicznym okresie w województwie warszawskim, które kształtowały się odpowiednio: plony 4 zbóż – 20,3 q/ha, ziemniaków 133 q/ha oraz buraków cukrowych 213 q/ha³⁰.

Sytuacja wygląda jeszcze bardziej interesująco, jeśli zestawimy dodatkowo plony gospodarstw indywidualnych. W skali kraju w latach 1950-1955 uśredniając plony 4 zbóż to w gospodarstwach indywidualnych wynosiły one odpowiednio 12,6 q/ha, w spółdzielniach produkcyjnych 13,6 q/ha, a w PGR-ach – 12,4 q. Zbiory ziemniaków najwyższe były w gospodarstwach indywidualnych wynosząc 119 q/ha, w spółdzielniach 95 q/ha, a w PGR-ach – 94. Jeśli chodzi o plonu buraków cukrowych sytuacja

27 APW, Ekspozycja w Milanówku, Wojewódzki Komitet Warszawski PZPR, sygn. 28, k. 2.

28 Tamże, k. 61-62.

29 *Rocznik statystyczny 1956*, Warszawa 1956, s. 159.

30 Tamże, s. 169.

Oblicze społeczne wsi polskiej w latach 1945-1956 na przykładzie północnego Mazowsza ■

wyglądała podobnie z korzyścią dla indywidualnego rolnictwa i wynosiły odpowiednio: gospodarstwa indywidualne – 199 q/ha, spółdzielnie produkcyjne – 158 q/ha oraz PGR-y – 151 q/ha³¹. Pomimo że w uprawach zbóż plony były zbliżone, to jednak przy wysiłku inwestycyjnych, kredytowym wyniki spółdzielni nie zachwycają. Dane nie pozostawiały złudzeń, że taki rodzaj gospodarowania jest mało efektywny, i publiczne środki finansowe inwestowane na jego rozwój są marnotrawione. Coraz częściej słychać było krytyczne głosy mówiące o konieczności zaprzestania dyskryminacji indywidualnego rolnictwa, które na każdym polu wykazywało większą dynamikę gospodarowania.

W województwie warszawskim w 1955 r. 28,8% spółdzielni liczyło poniżej 70 ha, 24,6% od 70 do 100 ha, 34,9% od 100 do 200 ha, 8,6% od 200 do 300 ha, 2,8% od 300 do 500 ha oraz 3,7% powyżej 500 ha³². Dla porównania, w województwie szczecińskim w 1956 r. było 737 spółdzielni produkcyjnych³³. Nieprzychylny stosunek do kolektywizacji zauważalny był głównie na tzw. ziemiach dawnych, czyli Mazowszu, Wielkopolsce i Małopolsce. Na tzw. Ziemiach Odzyskanych liczba chłopów wstępujących do spółdzielni była większa, jednak nie wynikała ona z entuzjazmu do tej formy gospodarowania, ale raczej z lęku przed karami administracyjnymi i represjami. Tamtejsze spółdzielnie w ponad 90% zasilali „średniacy” posiadający od 5 do 15 ha. W przypadku biedniaków posiadających niewielki areał ziemi, wstępowanie do kooperatyw niejednokrotnie stawało się życiową koniecznością, gdyż ich gospodarstwa były pozbawione zwierząt hodowlanych i maszyn rolniczych, co uniemożliwiało skuteczne gospodarowanie³⁴.

O niepowodzeniu idei kolektywizacji można dowiedzieć się również z jednego z wydawnictw partyjnych, w którym napisano: „Spółdzielnie produkcyjne, które w 1955 r. dzieliły dochód, zajmowały w kraju 8,6% użytków rolnych, natomiast ich udział w produkcji globalnej [rolnictwa] wynosił 7,7%. Przeliczając wartość produktu globalnego na 1 ha użytków rolnych, wypadało że gospodarstwa rolne wyprodukowały go za 621 zł, zaś spółdzielnie produkcyjne jedynie za 517 zł. I to mimo wcale nie małej pomocy państwa. Wystarczy powiedzieć, że w latach 1952-1955 państwo udzieliło spółdzielniom [produkcyjnym] tylko w gotówce pomocy w różnych formach (dopłaty do POM, kredyty, itp.) na sumę ok. 4 mld zł. Do tego przydziały nawozów sztucznych, ekipy pomocy itp³⁵.

Rok 1956 okazał się przełomowy dla spółdzielczości produkcyjnych. O ile jeszcze w styczniu tegoż roku liczba spółdzielni wynosiła 9975, o tyle w grudniu już tylko

31 Tamże, s. 145.

32 Tamże, s. 155.

33 M. Machałek, *Przemiany wsi zachodniopomorskiej w latach 1945-1956*, Szczecin 2012, s. 246.

34 Tamże, s. 259–260.

35 Cyt. za: Kołodziej E., *Spółdzielnie produkcyjne w powiecie pułtuskim w latach 1949-1955*, [w:] *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, red. J. Szczepański, t. 6, Pułtusk 2005, s. 338.

■ Wojciech Łukaszewski

1534, co stanowiło 15,4%. Województwo warszawskie nie przeżyło tak kolosalnego spadku, gdyż na ogólną liczbę w styczniu 1956 r. w ilości 390 spółdzielni, w grudniu działało jeszcze 141, co stanowiło ponad 36%, czyli powyżej średniej krajowej³⁶.

20 grudnia 1956 r. na konferencji partyjnej WKW PZPR w Warszawie obecny był I sekretarz KC PZPR Władysław Gomułka. Na pytanie jednego z delegatów o odpowiedzialność personalną za negatywną działalność partii w okresie stalinizmu, Gomułka nawiązał do fiaska kolektywizacji w Polsce. Przytoczył konkretne dane i wskazał przykład województwa wrocławskiego, w którym funkcjonowało 1700 spółdzielni produkcyjnych, a w 1956 r. już nie było prawie ani jednej. Wspomniał również o województwie warszawskim, gdzie proces uspołeczniania zakończył się kompletną porażką. Ubolewał przy tym, że wysiłek wielu aktywistów partyjnych poszedł na marne³⁷.

Bilans pierwszej dekady (lat 1945-1956) na północnym Mazowszu – jak już wspomniano w niniejszym szkicu – określany był przez zmiany ustrojowe dyktowane politycznym kursem. Nie brano pod uwagę ekonomicznej strony wdrażanych przedsięwzięć pomimo czytelnych danych statystycznych.

PODSUMOWANIE

Poczynania komunistów w pierwszym dziesięcioleciu Polski Ludowej składały się na fundament totalitarnego państwa opartego na rządach lewicy o marksistowskiej proweniencji. Po zakończonych działaniach wojennych przed warstwą chłopską zaczęły piętrzyć się kolejne trudności. Jak już wspomniano na początku niniejszej pracy, północne Mazowsze było regionem, który szczególnie ucierpiał w czasie okupacji niemieckiej oraz ofensywy styczniowej w 1945 r. To z kolei przełożyło się na poważne zubożenie północnomazowieckich chłopów.

Reforma rolna i kolektywizacja wpłynęły na zaburzenie struktury rolnej, ukształtowanej we wcześniejszym okresie. Dodatkowo drenażu chłopskich gospodarstw dokonała polityka obowiązkowych dostaw produktów rolnych. Na przykład w grudniu 1945 r. za 1 q pszenicy państwo płaciło rolnikowi 37,50 zł, podczas gdy na wolnym rynku mógł on otrzymać kwotę 1779 zł. Podobnie kształtowały się relacje pozostałych produktów. Za 1 q ziemniaków państwo płaciło rolnikom 9 zł, natomiast na wolnym rynku ta sama ilość kosztowała 191 zł³⁸.

Ponadto dla chłopów niekorzystny okazał się system podatku gruntowego określony w dekrecie z 13 kwietnia 1945 r. Przyjmował on za podstawę opodatkowania wyłącznie areał gruntów, nie różnicował gospodarstw pod względem ekonomicz-

36 E. Kołodziej, *Spółdzielnie produkcyjne w powiecie pułtuskim ...*, s. 339.

37 APW, Ekspozytura w Milanówku, Wojewódzki Komitet Warszawski PZPR, sygn. 7, k. 388.

38 S. Ogrodnik, *Ewolucja opodatkowania rolnictwa w Polsce do 1971 r.* „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio H, Oeconomia”, t. XXV, 1991, s. 285.

Oblicze społeczne wsi polskiej w latach 1945-1956 na przykładzie północnego Mazowsza ■

nym. Dla gospodarstw o powierzchni od 10 do 20 ha podwyższał podatek o 10%, dla tych o powierzchni od 20 do 30 ha o 25% oraz dla tych powyżej 30 ha o 50%³⁹. Kontrowersyjny system zmieniono dopiero dekretem z dnia 20 marca 1946 r. o podatkach komunalnych, w którym w art. 7 określono, że podstawę opodatkowania stanowi przychód szacunkowy gospodarstwa rolnego z roku poprzedzającego rok podatkowy, wyrażony w kwintalach żyta⁴⁰.

Zniszczenia wojenne, obowiązkowe dostawy w połączeniu z niekorzystną polityką fiskalną, trudnościami w zaopatrzeniu w niezbędny sprzęt rolniczy, doprowadziły do problematycznej sytuacji chłopów w okresie PRL-u. Polityka rolna opierała się w znacznej mierze na faworyzowaniu spółdzielczego systemu gospodarowania oraz państwowego trybu zarządzania gospodarstwami rolnymi poprzez Państwowe Gospodarstwa Rolne. To z kolei wywoływało frustrację u chłopów, na których przerzucano ciężary, związane z wdrażanymi zmianami ustrojowymi.

BIBLIOGRAFIA

ARCHIWALIA

ARCHIWUM AKT NOWYCH W WARSZAWIE.

Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie, Memoriał w sprawie pomocy zniszczonym północnym powiatom województwa warszawskiego, 1947, sygn. 168.

Ministerstwo Informacji i Propagandy w Warszawie, Sytuacja polityczna w terenie: wyciągi ze sprawozdań i raportów Wojewódzkich Urzędów Informacji i Propagandy Województwa Warszawskiego, sygn. 934.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Biuro Udostępniania, b.s. Meldunek sytuacyjny (powiaty: Maków Maz., Przasnysz, Ciechanów, Płońsk i Pułtusk), okres sprawozdawczy miesiąc wrzesień 1945 r. oraz niektóre wiadomości wcześniejsze.

Archiwum Państwowe w Warszawie-Ekspozytura w Milanówku, Warszawski Komitet Wojewódzki PZPR, Plenarne posiedzenia WKW PZPR, Protokoły plenarnych posiedzeń WKW, 1948-1949, sygn. 7, 27, 28.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. *o przeprowadzeniu reformy rolnej*, Dz. U. RP z 1944 r. nr 4 poz. 17.

Dekret z dnia 13 kwietnia 1945 r. *o reformie samorządowego systemu podatkowego*, Dz. U. z 1945 nr 13 poz. 73.

Dekret z dnia 20 marca 1946 r. *o podatkach komunalnych*, Dz. U. z 1946 nr 19 poz. 128.

Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 1 marca 1945 r. *w sprawie wykonania dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej*, Dz. U. z 1945 r. nr 10 poz. 51.

39 Dekret z dnia 13 kwietnia 1945 r. *o reformie samorządowego systemu podatkowego*, Dz. U. z 1945 nr 13 poz. 73.

40 Dekret z dnia 20 marca 1946 r. *o podatkach komunalnych*, Dz. U. z 1946 nr 19 poz. 128.

■ Wojciech Łukaszewski

Rocznik statystyczny 1949, Warszawa 1950.

Rocznik statystyczny 1956, Warszawa 1956.

OPRACOWANIA

Dobrosielski K., *Początki władzy ludowej i walka o jej utrwalenie w województwie warszawskim w latach 1944-1947*, Warszawa 1980.

Gomułka W., *Pamiętniki*, t. 2, Warszawa 1994.

Jastrzębski J., *Reforma rolna po drugiej wojnie światowej. Ustawodawstwo państwa polskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” t. LXX, z.1, 2018, s. 111–151.

Kołodziej E., *Spółdzielnie produkcyjne w powiecie pułtuskim w latach 1949-1955*, [w:] *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, red. Szczepański J., t. 6, Pułtusk 2005.

Łukaszewski W., *Pomoc UNRRA dla Polski na przykładzie powiatu przasnyskiego 1945-1947*, [w:] *Państwo - Demokracja - Chłopi. Studia z historii społeczno-politycznej Polski (XVII-XX w.). Tom studiów dedykowany profesorowi Romualdowi Waclawowi Turkowskiemu z okazji 65-lecia urodzin i 40-lecia pracy dydaktyczno-naukowej*, red. Pastuszka S. J., Szejnbis-Zdyb J., Warszawa-Kielce-Pułtusk 2016.

Machałek M., *Przemiany wsi zachodniopomorskiej w latach 1945-1956*, Szczecin 2012.

Ogrodnik S., *Ewolucja opodatkowania rolnictwa w Polsce do 1971 r.* „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio H, Oeconomia” t. XXV, 1991, s. 187–198.

PPR na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu 1942-1948; materiały z Sesji Historycznych poświęconych XX rocznicy powstania PPR, red. B. Dymek, Płock-Ursus-Mińsk Mazowiecki 1963.

Próchniak L., *Kolektywizacja rolnictwa w regionie łódzkim*, Łódź 2003.

Rochatka T., Rochatka B., *Kolektywizacja w Polsce w latach 1948-1956*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” nr 1, 2002, s. 34–37.

Skarżyński Ł., *Dekret PKWN o reformie rolnej 1944 r. na przykładzie północnego Mazowsza – ziemia pułtуска*, „Miscellanea Historico-Iuridica” t. XV, z. 1, 2016, s. 129–154.

Słabek H., *Dzieje polskiej reformy rolnej 1944-48*, Warszawa 1972.

Taraszewski J., *Reforma rolna na Południowym Mazowszu w latach 1944-1947*, Góra Kalwaria 2010.

Żabińska I., *Dwór ziemiański w województwie warszawskim w I połowie XX stulecia*, [w:] *Ziemianie Mazowsza. Spuścizna duchowa i materialna mazowieckich ziemian XVIII-XX wieku*, red. B. Umińska, Ciechanów 2011.

Oblicze społeczne wsi polskiej w latach 1945-1956 na przykładzie północnego Mazowsza ■

Il. 7. Budowa domu we wsi Czerwonka w powiecie makowskim po zakończeniu działań wojennych w 1945 r. , źródło: Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie, Memoriał w sprawie pomocy zniszczonym północnym powiatom woj. warszawskiego, sygn. 168, k. 9b

Il. 8. Panorama zniszczonego działaniami wojennymi Makowa Mazowieckiego, 1945 r. (AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie, Memoriał w sprawie pomocy zniszczonym północnym powiatom woj. warszawskiego, sygn. 168, k. 11b)

■ Wojciech Łukaszewski

Il. 9. Panorama zniszczonego działaniami wojennymi Makowa Mazowieckiego, 1945 r. (AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie, Memoriał w sprawie pomocy zniszczonym północnym powiatom woj. warszawskiego, sygn. 168, k. 15b)

Il. 10. Zaminowany las w pow. makowskim, 1945 r. (AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie, Memoriał w sprawie pomocy zniszczonym północnym powiatom woj. warszawskiego, sygn. 168, k. 17b)

Oblicze społeczne wsi polskiej w latach 1945-1956 na przykładzie północnego Mazowsza ■

Il. 11. Ziemiarki mieszkalne w pow. pułtuskim, wiosna 1945 r. (AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie, Memoriał w sprawie pomocy zniszczonym północnym powiatom woj. warszawskiego, sygn. 168, k. 19a)

Il. 12. Ruiny kościoła w Czerwonce w powiecie makowskim, 1945 r. (AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie, Memoriał w sprawie pomocy zniszczonym północnym powiatom woj. warszawskiego, sygn. 168, k. 11a)

■ Wojciech Łukaszewski

Il. 13. Ruiny zniszczonego działaniami wojennymi kościoła w Dzierżeniu w pow. pułtuskim, 1945 r. (AAN, Ministerstwo Aproprowizacji w Warszawie, Memorial w sprawie pomocy zniszczonym północnym powiatom woj. warszawskiego, sygn. 168, k. 19b)

Il. 14. Miejscowy rolnik z rodziną we wsi Czerwonka w powiecie makowskim przed bunkrem mieszkalnym, 1945 r. (AAN, Ministerstwo Aproprowizacji w Warszawie, Memorial w sprawie pomocy zniszczonym północnym powiatom woj. warszawskiego, sygn. 168, k. 9a)

Oblicze społeczne wsi polskiej w latach 1945-1956 na przykładzie północnego Mazowsza ■

Il. 15. Zniszczony działaniami wojennymi las w powiecie makowskim, 1945 r. (AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie, Memoriał w sprawie pomocy zniszczonym północnym powiatom woj. warszawskiego, sygn. 168, k. 15a)

Il. 16. Zniszczone kamienice w rynku w Ostrołęce, 1945 r. (AAN, Ministerstwo Apropowizacji w Warszawie, Memoriał w sprawie pomocy zniszczonym północnym powiatom woj. warszawskiego, sygn. 168, k. 21)